Bat. Gen.
XXIX
1018.

De geschiedenis der Christelijke Z
onder de Baliërs

DOOR

C. LEKKERKERKER,
Archivaris van het Bali-Instituut.

Overgedrukt voor het Bali-Instituut. Uit »De Indische
Juli-Aflevering 1919, blz. 835.

XXIX 1018

De geschiedenis der Christelijke Zending onder de Baliërs

DOOR

C. LEKKERKERKER,
Archivaris van het Bali-Instituut.

Overgedrukt voor het Bali-Instituut. Uit »De Indische Gids", Juli-Aflevering 1919, blz. 835.

Amsterdam J. H. DE BUSSY, 1919.

HAKUBUTU-KAN
GENOOTSCHAP
VAN
DJAKARTA
PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

De geschiedenis der zending op Bali is er eene van mislukking en teleurstelling, een verhaal van pogingen met negatieven uitslag. Maar ook zulk een verhaal kan zijn nut hebben. Het kan dienen tot waarschuwing van hen die, zonder grondige kennis van de mentaliteit, het gelooven, denken en gevoelen van een volk, willen trachten deze gevoelens in andere banen te leiden.

In het bijzonder ten opzichte van de geestesgesteldheid der Baliërs heeft men vage vermoedens als vaststaande feiten doen gelden. In den Compagniestijd werden de Baliërs eenvoudig als blinde Heidenen beschouwd, al besefte men vaag, dat zij een ander soort Heidenen waren dan de animisten in andere deelen van den archipel. Raffles en Crawfurd herkenden hen wel als aanhangers van een Hindoeschen godsdienst, als erfgenamen van het vroegere Javaansche Hindoeïsme, maar zij wisten toch nog zeer weinig stelligs van hun godsdienstige meeningen en de daarmee samenhangende maatschappelijke inrichting. Trouwens, van het Hindoeïsme in het land der Hindoe's zelve was in hun tijd ook nog maar weinig bekend.

Toen men, vooral door het werk van Lassen's leerling, den Sanskritist Dr. Friederich, iets meer van het Hindoeïsme op Bali vernam, verviel men in de gewone fout van de kracht en den invloed van een Oosterschen godsdienst te onderschatten, omdat het weinige, dat men daarvan kon waarnemen in het dagelijksch leven, niet beantwoordde aan de theoretische eischen van zulk een godsdienst, zooals die uit boekenstudie zijn opgesteld. Men meende, dat het Hindoeïsme op Bali was uitgeleefd, dat de Baliërs een ander en hooger geestelijk leven zochten en dat zij tot den Islam zouden overgaan als het Christendom hun niet spoedig gebracht werd. Het Christendom zou een zoekend volk vinden en een goede kans maken. Deze niet op goede gronden

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

steunende meening is, ondanks de teleurstelling der jaren 1864—'81, nog niet geheel vergeten. Nog wordt op dezelfde gronden voor het hervatten van de zending op Bali gepleit [1]). Tot waarschuwing van hen, die meenen *op dezen grond* Bali te moeten bestemmen als zendingsveld, is dit stuk geschreven. Het Hindoe-Balische geloof is niet in verval. Er zijn integendeel teekenen, die er op wijzen dat het in een tijdperk van bloei verkeert, ondanks de veranderingen, die de invoering van het Nederlandsche bestuur in het maatschappelijk leven der Baliërs heeft gebracht, ondanks het grootere getal Mohammedanen, dat zich tengevolge dier bestuursinvoering op Bali vestigde. Dezelfde slagboom, die den Islam buiten Bali hield, zal ook het Christendom tegenhouden: de ongebroken kracht van de diep-religieuze, door het Hindoeïsme sterk beïnvloede persoonlijke en maatschappelijke godsdienstbegrippen van den Baliër, die zijn leven beheerschen, zijn maatschappij doordringen en bijeenhouden, zijn riten en plechtigheden voor het individu, de familie, de soebak, het dorp en het land bepalen.

De eerste gedachte aan zendingswerk op Bali dateert van 1633. De Baliërs begonnen het talrijkste bevolkingsdeel van Batavia te vormen [2]); het verkeer van Batavia met Bali was niet onbeduidend en het is dus niet vreemd dat in dien tijd, toen de Compagnie meer dan later aan christianizeering der bevolking dacht, de vraag rees of van Bali niet een tweede Ambon was te maken. De G. G. Hendrik Brouwer, door te rooskleurige berichten van den op Bali handelenden burger Jeuriaen Courten daartoe verleid, zond in 1633 een plechtig gezantschap om den oppervorst van Bali te bewegen in bondgenootschap met de Compagnie een krijgstocht te ondernemen tegen den gemeenschappelijken vijand, den Soesoehoenan van Mataram [3]) Dit gezantschap, onder den opperkoopman Jan Oosterwijck en later onder den kapitein Jochem Roeloffsz van Deutecom als commandeur, had weinig succes.

De predikant Justus Heurnius, een man met zendingsbloed in de aderen, bewerker der verbeterde uitgave van het „*Vocabularium ofte Woordenboek in 't Duitsch en Maleisch*" van Wiltens en Danckaerts, vertaler in 't Maleisch van de Evangeliën en de Handelingen der

[1]) Zie naar aanleiding van het pleiten van Br. L. Kuperus, adj. secretaris van het Java Comité: M. A. R. Martelaarsbloed op Bali, in de Nederl. Zendingsbode, 17e j. no. 3 van 15 Jan. 1904. Verder: v. D. (G. van Duinen). Een en ander over Bali, in „*De Banier*", 10e j. 1918, no. 7, bl. 105, noot van de redactie: „Wij vernamen dezer dagen uit goede bron, dat er door Amerikaansche kerken ernstig over het vestigen van een zendingspost op Bali gedacht wordt".

[2]) C. Lekkerkerker. De Baliërs van Batavia, Ind. Gids, April 1918, blz. 409—131.

[3]) (P. A. Leupe). Het gezantschap naar Bali onder den G.G. Hendrik Brouwer in 1633. Bijdr. v. h. Kon. Inst. 2e R. 1. (Dl. V) 1856, bl. 1—71.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

Apostelen, werd aan het gezantschap toegevoegd op zijn reis naar Honimoa op Ceram, waar hij werd geplaatst. Hij zou op Bali poolshoogte nemen omtrent de kansen voor de evangelieverkondiging en den vice-gouverneur Artus Gijsels te Ambom daarvan mededeeling doen, opdat deze naar bevind van zaken zou kunnen handelen. In zijn verslag [1]) vindt Ds. Heurnius Bali een geschikt zendingsterrein. „In den corten tijt die wij daer waeren hebbe ick uyt de redenen met eenige der grooten aldaer gevoert, affgenomen, dat een Godvruchtich ende geleert bedienaar des H. Ev. nae apparentie aldaer met der tijt veele lieden tot de gemeynschap des Heere Christi zoude connen worden gebracht, want de grooten seer leergierig sijn ende lust hebben soo te vraegen als te hooren, hetgeen onse Godsdienst aengaet. Sijn mede groote liefhebbers van de cosmographie ende andere natuerlijcke wetenschappen, die aengenaemheyt ende credit vermeerderen den geenen die bij haer converseert, waardoor daegelijcx goede occagie soude gegeven worden om met haer van 't Godtlijcke te spreecken. Haere verkeerde Godsdienst bestaet in plompe affgoderye, die niet bewimpelt is met subtyle Allegorycke uijtvluchten, als der Braminen op de cust van Coromandel, maer haere papen sijn plomp ende groff in haere leeringen, soo verre dat sij niet en weten waer haeren Godt is, in den Hemel off op der aerden. Sij en gebruicken oock geen pompeusheyt in haere Godtsdienst, die aentreckende sij; sij en hebben geen aensienlijcke tempels, beelden ofte ceremoniën als die in Coromandel, maer alles is slecht ende verachtelijck bij haer; soo dat se licht van dese dwaelingen tot de gehoorsaemheyt des H. Ev., in dewelcke de Heerlyckheyt des Almachtigen Gods in J. C. sich openbaert, schijnen getrocken te connen worden."

Men ontwaart hier reeds de meening, dat de Baliërs los van hun godsdienst en vatbaar voor een anderen godsdienst zouden zijn, doch kan tevens, door vergelijking van Heurnius' mededeelingen met hetgeen nu het Hindoeïsme op Bali geworden is, concludeeren dat deze godsdienst in de laatste drie eeuwen er aanzienlijk is vooruitgegaan.

In zijn tijd trouwens was de meer algemeene invoering van het Hindoeïsme op Bali, wellicht door eene invasie van uit Madjapahit in de hand gewerkt, nog maar korten tijd achter den rug en moet deze religie nog zeer dicht bij het oude animisme hebben gestaan. Zelfs nu nog is een deel van Bali's bewoners niet overgegaan (de Bali-Aga).

Het schijnt, dat de vice-gouverneur Gijsels in Heurnius' rapport geen aanleiding vond om de zending op Bali te beginnen. Vijf jaar later keerde Heurnius naar Batavia terug en weer benut hij zijn reis om de gelegenheid voor de zending op te nemen. In zijn brief aan

[1]) ib. bl. 61—67.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

den G. G. Antonio van Diemen en Raden van Indië d.d. 28 Sept. 1638 [1]) bericht hij door omstandigheden niet te Gèlgèl (toenmalige zetel van den Déwa Agoeng van Kloengkoeng) aan wal te zijn geweest, doch een aantal mededeelingen te hebben ontvangen van hooren zeggen. Zijn rapport behandelt zoowel de zendingsvooruitzichten als de politiek ten opzichte van Bali. In het gedeelte over den godsdienst komen naast onjuistheden vele juiste gegevens voor, die eerst na twee en een halve eeuw opnieuw werden „ontdekt."

Zoo spreekt hij reeds over de Senggoehoe 's, de kenners der heilige geheime geschriften buiten de Brahmanenkaste, me. hunne beperkte priesterlijke bevoegdheden. Hij meent ook reeds neiging tot ééngodendom te bespeuren in de vereering van „Sangian Toengal", in welken hij natuurlijk Çiwa niet herkent, „een aldergrootste ende algemeynen Godt..... daaronder Santen, die zij Betara noemen en die menschen zijn geweest" op Bali en elders. De Balische beeldjes zijn natuurlijk „haere afgoden.... een spanne lang van cleye gebakken, in gedaente van een gecleedt man te peerdt ofte als een staende manspersoon met een lange rock becleedt." „In haeren afgodendienst en toonen sij in 't gemeyn geen ijver". „De oversten trecken 't sich niet aan als yemandt Mahometist wordt", 't geen overigens zeer weinig voorkomt.

Dat de Compagnie ondanks Heurnius' rapporten niet tot het plaatsen van een predikant op Bali overging zal, behalve aan Heurnius' terugkeer voor goed naar het vaderland reeds in het volgende jaar (1639), ook aan de oorlogen van Mataram hebben gelegen. Dit jonge rijk verkeerde in zijne periode van expansie en kracht; het streed in de nog Hindoesche rijken van Oost-Java om die te veroveren en met geweld te Islamiseeren.

In hetzelfde jaar 1639 deed de Soesoehoenan eene invasie op Bali. Hadden in 1633 de vorsten van Bali weinig ooren gehad voor 's Compagnies voorstel om te zamen te strijden tegen het Mohammedaansche gevaar, thans, nu Batavia niet meer onmiddellijk werd bedreigd, bleef de Compagnie doof voor de vele noodkreten om hulp vanuit Bali. De Comp. hechtte destijds weinig aan Oost-Java en Bali; zij wenschte alleen toe te zien dat de positie van Mataram niet zou worden versterkt door de verovering van Bali. De vriendschap met de Balische vorsten werd in de volgende periode zorgvuldig onderhouden door het zenden van gezantschappen over en weer, o.a. door het plechtige gezantschap naar Bali van den opperkoopman Jacob Bacherach in 1651, steeds in verband met de politiek ten opzichte van Mataram. Dit tijdvak van Mataram's jonge kracht was de kritieke periode voor

[1]) Medegedeeld door Leupe in Bijdr. Kon. Inst. III, 1855, bl. 250 262, Schriftelijck Rapport, gedaen door den predicant Justus Heurnius, aengaende de gelegentheijt van 't Eijlandt Ende, tot het voortplanten van de Christelijcke Religie en van wegen de gelegentheijt van Bali.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

het Balische Hindoeïsme, die het, mede eenigszins door de hulp der Compagnie, met goed gevolg heeft doorstaan. Oost-Java is echter voor het Hindoeïsme en de Balische suprematie geleidelijk verloren gegaan.

Men verneemt verder niets meer van pogingen tot zending op Bali, ondanks de groote beteekenis, die dit eiland voor de Bataviasche bevolking bezat. In 1654 deelde de Regeering aan den Kerkeraad te Batavia mede, dat zich bij de Baliërs genegenheid openbaarde om het Christendom aan te nemen; een onderzoek zou worden ingesteld, doch daaromtrent is verder nooit iets vernomen.

Wij springen thans over naar den tijd van de restauratie van het Nederlandsch gezag in Indië, toen van Engelsche zijde veel werk werd gemaakt van de zending in Ned.-Indië en Zuidoost-Azië. Het middelpunt dier werkzaamheden was Malaka.

Het is bekend hoe de uit de Maleische letterkunde bekende Abdoellah bin Abdoelkadir Moensji daar de Maleische leeraar werd van Engelsche zendelingen en hoe het zendingswerk der Engelsche missionarissen in onze koloniën met wantrouwend, ja met vijandig oog werd gadegeslagen door de Nederlandsche Regeering als gevolg van het antagonisme tusschen Engelschen en Nederlanders, dat de koloniale politiek een halve eeuw lang na de Restauratie beheerschte.

Tot de Engelsche zendelingen uit dit tijdvak behoort Dr. Walter Henry Medhurst, een man van groote kennis en werkkracht, ook vermaard als Sinoloog, maar stroef van aard en blijkens zijn geschriften niet geheel vrij van de Rafflesiaansche Nederlandershaat van zijn tijd, hoewel hij twintig jaar lang in Ned.-Indië heeft gewoond. Op 20-jarigen leeftijd werd hij in 1816 door het Londensch Zendelinggenootschap uitgezonden naar Malaka om Dr. Milne aldaar bij te staan in diens zendingsarbeid en tevens op te treden als hoofd van de zendingsdrukkerij, die later naar Singapore werd verplaatst. Van 1819—1822 werkte Medhurst te Poelau Pinang en daarna te Batavia, waar hij tot 1842 woonde en o. a. in 1833 het Parapattan-weezengesticht oprichtte. Van 1842—'56 werkte hij met dezelfde veelzijdigheid en ijver te Shanghai; wegens ziekte naar Engeland vertrokken zijnde, overleed hij eenige dagen na zijn aankomst te Londen in Jan. 1857.

Onder zijne zendingsreizen behooren die naar Oost-Java (1825—'26) en naar Bali (1829), waarvan een verslag verscheen in 1830, gedrukt op de Zendingsdrukkerij te Singapore onder den titel „Journal of a Tour along the Coast of Java and Baly etc." Hierin is het „Short account of the Island of Baly" zeer merkwaardig [1]).

[1]) Zie dit verslag over Bali in: *Vaderl. Letteroef.* 1832, II en 1833, II, Mengelingen, in 5 stukken; *Singapore Chronicle*, June 1837; Moor, *Notices of the Indian Archipelago I*, Singapore 1837; *Tijdschr. v. N. I.* 2'e j. 1858, I, p. 193—221

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

Tijdens zijn verblijf op Bali was Medhurst vergezeld door zijn ambtgenoot Tomlin. Het oordeel van Dr. Medhurst over de Baliërs is verre van vriendelijk. Wij nemen in het bijzonder nota van de klacht over de buitensporigheden in het dobbelspel en het opiumschuiven, omdat veelal gemeend wordt [1]) dat het opiummisbruik op Bali van later datum zou zijn.

„Zoo er ergens een volk is", zegt Medhurst, „dat de gezegende voorschriften van het Christendom noodig heeft, dan zijn het gewis de ongelukkige bewoners van dit eiland, daar zij, niettegenstaande zij onder eene der weldadigste luchtstreken leven, door domheid tot wangedrag en alle mogelijke ondeugden zijn gezonken, — gezonken tot ver beneden het dierenrijk. Ongeacht alle de genoemde omstandigheden en de weinige denkbeelden, die de Baliërs van het gezellige leven hebben, heerscht er bij hen echter minder wanorde, dan men wel van zulk een zedeloozen en woesten staat van zaken zoude kunnen verwachten." Trouwens, vriendelijkheid en behulpzaamheid heeft Medhurst niet van de Baliërs ondervonden, evenmin als in dien tijd en nog veel later onze gecommitteerden en ambtenaren, tot residenten incluis. Hij zegt: „Ik zelf heb meermalen eene onbeusche en zelfs onbeschofte bejegening ondervonden, zonder dat ik in het minste kon nagaan wat den euvelmoed konde hebben gaande gemaakt. Nergens elders in den Archipel heb ik ooit eenige dergelijke bejegening van de inboorlingen ondervonden." Van Eck verhaalt, dat Medhurst op een klacht over gebrek aan hulp ten antwoord kreeg: „Niemand heeft u geroepen: bevalt het u niet, keer dan terug vanwaar ge gekomen zijt".

Medhurst en Tomlin hadden zich in eene Balische dêsa midden tusschen Baliërs gevestigd, maar konden niettemin geene aanraking met de bevolking krijgen. Van Eck meent [2]) dat de tegenstand, die deze Engelsche zendelingen ondervonden, voor een groot gedeelte althans daaraan was toe te schrijven, dat zij, zonder voor het volk eenige andere aantrekkelijkheid te hebben, van zonde, straf en oordeel spraken in eene taal, die hier slechts door enkelen en dan nog hoogst gebrekkig wordt verstaan (het Maleisch). Medhurst geloofde dat de zendeling alleen succes zou kunnen hebben als hij tevens geneesheer ware, en dan eerst als de verslaafdheid aan het amfioen bestreden werd door dit van het eiland te weren. Hij gelooft dat een zendeling op Bali zijn leven niet zeker is en verhaalt gevallen van Europeanen, die uit hebzucht op Bali vermoord zijn.

De Engelsche heeren kunnen het al evenmin vinden met de Hollanders, wien zij het toelaten van, zelfs het meedoen aan slavenhandel verwijten. Medhurst schrijft over de lieden, die door hun vorsten tot slavernij

[1]) Zie o.a. Van Eck, Berichten Utr. Zend. Vereen. Dl. 15, 1874, p. 192.
[2]) Ibid. Dl. 7, 1866, p. 204.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

worden gedoemd: „Vele van deze slaven worden, uit zucht tot gewin, aan de Chineezen verkocht, die hen, gewoonlijk met eenige winst, weten van de hand te zetten aan de bevelhebbers van Nederlandsche of Fransche schepen. Te Bali Badong is vanwege het Nederlandsche Gouvernement een Agent geplaatst, die in last heeft 's jaarlijks voor de armée op Java duizend man op te koopen, tegen twintig Spaansche matten per kop. In de laatste twee jaren heeft omtrent de helft van dit getal aan dat Gouvernement twintigduizend Spaansche matten gekost, het transport en andere onkosten daaronder begrepen. Jong en sterk volk wordt alleen aangenomen, ouden of gebrekkigen niet. Zoodra er een behoorlijk getal weluitgezochte mannen bijeenverzameld zijn, worden zij ingescheept en naar Soerabaja gebracht; zelden komen er eenige van hen terug, schoon zij op Java wèl behandeld en na verloop van hunne dienstjaren als vrije menschen ontslagen worden". In den laatsten zin vindt men gebrek aan logica; het zuurzoete complimentje aan het slot kan ook niet doen vergeten, dat hij onze werving als gewone slavenhandel voorstelt. Na verder over het slavenhandelen door Franschen op Bali te hebben verhaald [1]), gaat onze Engelsche zendeling op de volgende wijze voort: „Het Nederlandsche Gouvernement zal waarschijnlijk aan het bedrijf van zijn Agent, op deszelfs naam verricht, wel een anderen naam geven, en het zelfs mogelijk wel eene menschlievende daad noemen, naardien, door zoo te handelen, vele dezer ongelukkigen van slavernij en sommigen zelfs van een geweldigen dood gered worden; maar een onpartijdig beoordeelaar zal aan hetzelve geenen anderen naam kunnen geven dan handel in menschen. Wat ook het oogmerk of de drijfveer moge zijn, de daad is in de uitkomst dezelfde. Op Bali en op de kusten van Afrika worden dezelfde banden losgerukt, dezelfde smart geleden. Het is een handel in menschenvleesch! Daarenboven kunnen vele der aldus verkochte menschen wel geene boosdoeners geweest zijn. Door den uitgeloofden prijs van twintig Spaansche matten aangemoedigd, heeft de Vorst een persoonlijk belang in elk vonnis, dat hij slaat."

Negen jaar na de mislukte poging van Medhurst vestigde de Engelsche zendeling Ennis zich in 1838 te midden der Baliërs, die hem, hoewel hij ook geen Balisch kende, vriendelijk ontvingen. Ook zijn pogen bleef geheel onvruchtbaar. Van Eck verhaalt dat de Baliërs na eenige jaren zich van zijn werk niet veel meer wisten te herinneren, dan dat hij dagelijks met zijne vrouw gearmd eene wandeling deed. Of zijn werkzaamheid een gevolg is van het vooronderzoek van Medhurst en of hij was uitgezonden door het Londensche of het later ontstane Singapoorsche zendingsgenootschap bleef ons onbekend. Dit geldt ook van

[1]) In dien tijd werden veel slaven naar de Fransche koloniën in den Indischen Oceaan gevoerd.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

de mislukte pogingen in denzelfden tijd door Engelsche zendelingen op Lombok aangewend. Zollinger verhaalt [1]: „Ik heb reeds gezegd, dat de Baliërs zeer verdraagzaam zijn. Ze hinderen noch Mohamedanen, noch Chineezen, noch Europeanen in de uitoefening hunner respectieve godsdiensten. De radja van Mataram heeft alleen de Engelsche Zendelingen, die zich op het eiland wilden vestigen, terug gezonden. Dat heeft hij waarschijnlijk gedaan op aandringen van Christenen zelve, zooals men mij verhaald heeft". Dit laatste is zeer wel mogelijk. Men beschouwde destijds alle Engelschen in onze bezittingen min of meer als wegbereiders voor eventueele annexatie en zag hen vooral niet gaarne op de eilanden waar de Nederlanders in naam suzereiniteit uitoefenden doch geen bestuur hadden gevestigd. Evenwel, als die radja dien zendelingen den toegang tot Lombok verbood op aansporing van op Lombok wonende Europeanen, dan moeten dit landgenooten van die zendelingen zijn geweest, want destijds woonden daar geen andere Europeanen dan Engelsche kooplieden en hun personeel.

Onvoorbereide individueele pogingen tot evangelisatie op Lombok werden eenigen tijd later beproefd door een Nederlander. De vermaarde Engelsche natuuronderzoeker Wallace, die in Juni 1856 op Lombok vertoefde en van zijn verblijf aldaar merkwaardige dingen mededeelt, verhaalt hoe hij een reis in het binnenland van Lombok deed in gezelschap van den avontuurlijken Engelschen handelaar Ross, die door het Nederlandsche Gouvernement was belast met de vereffening der zaken van een zendeling, die op Lombok bankroet had gemaakt [2]. Met dien zendeling bedoelt hij den koopman J. P. Freyss, die zich in 1848 te Makassar had gevestigd en van 1854—'56 te Ampenan op Lombok woonde. Deze maakte zijn handelsreizen op Lombok en Soembawa dienstbaar aan evangelieverkondiging en de verspreiding van bijbels.

In zijn handel en zijn particuliere leven troffen hem veel ongelukken. Hij klaagt sterk over tegenwerking in zijn handel van het Nederlandsche Gouvernement [3]. Voor zijn zendingswerk stond hij in verbinding met het Nederlandsch Bijbelgenootschap en met O. G. Heldring, een der meest bekende mannen van het Réveil van het midden der 19de eeuw. In het tijdschrift *De Vereeniging Christelijke Stemmen*, waarvan Heldring hoofdredacteur was, jaargangen 1851 en '53, vindt men verschillende extracten uit brieven van Freyss over zijn zendingswerk. Hij had

---

[1]) *Tijdschr. v. N. I.* 9e j. II 1847, p. 349. Zie ook: Van Eck, Schets v. h. eiland Lombok, in *Tijdschr. Bat. Gen.* XXII, 1875, p. 345.

[2]) A. R. Wallace, The Malay Archipelago, London 1869, I, Chap. XI, p. 255—275; in Veth's vertaling Insulinde enz., Amsterdam 1870, '71, Hst. XI p. 290—312.

[3]) Zie *Tijdsch. v. N. I.* 21e j. 1859, p. 268 en 22e j. 1860, I, p. 65—91 en *Tijdschr. Bat. Gen.* IX, 1860, p. 443—530.

HAKUBUTU-KAN 圖書部 DJAKARTA
PERPUSTAKAAN NASIONAL REPUBLIK INDONESIA

betrekkingen aangeknoopt met Bahërs en Sasaks van Lombok en met inlanders van Soembawa en Bima. Hoewel hij volgens zijne mededeelingen bij verschillende handelaren en inlandsche hoofden een gewillig oor vond bij het spreken over de leer van het Christendom en veel Maleische bijbels verspreidde is ook zijn streven zonder eenig blijvend resultaat gebleven.

Na de mislukte pogingen van Medhurst en Tomlin en van Ennis begon men van Nederlandsche zijde aan zending op Bali te denken en wel in het jaar 1846, toen men er eindelijk toe overging om aan de onhoudbare toestanden op Bali een einde te maken. Men meende eerst zulks nog te kunnen doen zonder er het Nederlandsche bestuur in te voeren. Achtereenvolgens hadden in 1846, '48 en '49 de 1e, 2e, en 3e Balische expeditie's plaats, waardoor wij ten slotte vasten voet kregen in de vorstendommen Boeleleng en Djembrana.

De zeer bekende Dr. W. R. van Hoëvell, destijds predikant te Batavia en president van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen en die toen en later veel en krachtig heeft gestreden voor zijne vrijzinnige koloniaal-politieke ideeën, begon groote belangstelling te koesteren voor Bali en de Baliërs, zooals vele zijner geschriften getuigen.

Toen tot de expeditie van 1846 was besloten, wist hij, in zijne kwaliteit van voorzitter van genoemd Genootschap, gedaan te krijgen dat de Regeering den toenmaligen adjunct-bibliothecaris van het Genootschap, den Sanskritist Dr. Friederich, aan de expeditie toevoegde om gegevens te verzamelen over land en volk. Doch niet alleen voor de wetenschap, maar ook voor de verbreiding van het Christendom trachtte Van Hoëvell partij te trekken van onze veranderde verhouding tot Bali. Nog in hetzelfde jaar 1846 gaf hij een merkwaardig boekje uit, getiteld „Nederland en Bali, eene stem uit Indië tot het Nederlandsche volk", een vurig pleidooi om de Nederlanders op te wekken de Baliërs tot het Christendom te bekeeren.

Thans, nu men zooveel beter met den godsdienst en het maatschappelijk leven der Baliërs bekend is, en men bovendien lessen heeft geput uit de geschiedenis van het zendingswerk elders, blijkt hoe Van Hoëvell dwaalde in zijne meening, dat Bali zoo gemakkelijk zou zijn te bekeeren en hoe zijn onbekendheid met den godsdienst der Baliërs hem leidde tot het stellen van valsche praemissen. Van Hoëvell ging van de meening uit, dat het Hindoeïsme op Java was uitgeleefd, toen het door den Islam werd verdrongen, en dat om die reden het Mohammedanisme er zoo gemakkelijk voet had gekregen. Naar analogie voortredeneerend, meende hij, dat ook bij de Baliërs het Hindoeïsme had uitgediend en dat men stond aan den vooravond van de invoering van een nieuwen godsdienst op Bali. In het feit dat juist in dat overgangstijdperk Nederlandsch bestuur op Bali werd gevestigd, meende hij

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

den vinger Gods te zien, die den Nederlanders als plicht aanwees met het Christendom den Islam vóór te zijn. Dat op Bali de Islam nog niet heerschte was de bijzondere leiding Gods, die het schoone eiland met zijne talrijke en veelbelovende bevolking voor het Christendom wilde voorbehouden. „Indien Christus hun *nu niet* wordt gepredikt, zal binnen eenige jaren de Koran er algemeen verspreid zijn." Dat dit laatste niet reeds is gebeurd meent van Hoëvell te mogen toeschrijven aan den kwijnenden toestand, waarin ook het Mohammedanisme in den Archipel verkeert.

Van Hoëvell's geschrift zit vol met voorstellingen, die men later als onjuist heeft leeren kennen. Teekenend is wel de wijze, waarop het filosofeeren van enkele geesten over Sang Hyang Toenggal, d.i. de Groote Eenige God, met Batara Goeroe als middelaar tusschen dezen en de menschen, wordt verklaard als eene duister gevoelde behoefte van het volk aan een gelooven aan God, met Christus als den Middelaar.

Opmerkelijk is ook dat van Hoëvell zooveel gunstiger over het volkskarakter der Baliërs oordeelde dan de teleurgestelde Engelschman Medhurst. „Zij zijn over 't algemeen eenvoudig in hunne levenswijze, vrij van de ondeugden van dronkenschap, losbandigheid en echtbreuk. Zij onderscheiden zich gunstig door meer zelfstandigheid boven vele andere volken van den Archipel, met name boven de Javanen. Eerbied van kinderen voor hunne ouders, van leerlingen voor hunne onderwijzers, van de jeugd voor de grijsheid is onder hen eene algemeene deugd." Ook hun zin voor kunsten en wetenschappen slaat Van Hoëvell hoog aan. Moge Medhurst te laag neerzien op de Baliërs, Van Hoëvell oordeelt, gedeeltelijk op grond van de meening door Raffles na diens oppervlakkige kennismaking met het volk over hen uitgesproken, zeker te gunstig over hen.

In het voorlaatste hoofdstuk geeft Van Hoëvell aan hoe naar zijn inzien Christianiseering van Bali zou moeten geschieden: door het Nederlandsche volk, daarbij het Bijbelgenootschap te Amsterdam en het Zendelinggenootschap te Rotterdam als organen gebruikend en door wetenschappelijk gevormde, goed bezoldigde mannen als werklieden. Een Balisch woordenboek, een spraakkunst en eene monographie zouden moeten worden vervaardigd en verder zou men moeten werken met Christelijke opvoeding door middel van de landstaal, en niet met Christelijke dogmatiek, en in alles aansluitend aan de eigen cultuur-elementen der bevolking.

Daarna, zoo droomt schrijver, zou wellicht van Bali uit de regenereerende kracht van het Christendom den verdoovenden invloed van den Islam op Java, in geheel Indië overwinnen. Van Bali uit zou het nieuwe Licht nieuw Leven verwekken over den ganschen Archipel. Prof. Veth wijdt in de Gids van 1847, Boekbeoordeelingen, p. 27—34 eene uitvoerige bespreking aan Van Hoëvell's merkwaardige brochure.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

Op de meeste punten is hij het met hem eens; alleen tegen de opvatting van Sang Hyang Toenggal als de belichaming van een monotheïstisch denken der Baliërs heeft hij ernstige bezwaren.

Niemand minder dan C. P. Tiele deelde nog in 1866, toen dus het Zendingswerk op Bali reeds was aangevangen, Van Hoëvell's meening, dat de instellingen der Baliërs — niet het volk zelve — in verval waren. Hij oordeelde den algemeenen invloed van den Godsdienst der Baliërs gunstig, vergeleken met dien van den Islam, en vond dat de Baliërs hun godsdienst hadden verbeterd; toch meende ook hij, dat het Hindoeïsme der Baliërs ten val neigde. „Ik voor mij, ik zal het oogenblik zegenen, waarop onze christelijke beschaving ook hier toegang zoekt en hier een nieuw levensdoel zal ontwaken" [1]).

Van Hoëvell's denkbeeld om Zending op Bali te vestigen bleef leven, doch het duurde tot 1863 eer het tot een begin van uitvoering kwam. De Utrechtsche Zendingsvereeniging zou in samenwerking met het Nederlandsch Bijbelgenootschap de zaak ter hand nemen.

De „Berichten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging" van 1863—1883 houden ons nu geregeld op de hoogte van de geschiedenis der Zending op Bali.

Het genoemde Bijbelgenootschap zond in 1870 den bekenden taalgeleerde Dr. Herman Neubronner van der Tuuk naar Bali om de taal te bestudeeren en den Bijbel in het Balineesch te vertalen. Van deze vertaling is niets gekomen en de band tuschen Van der Tuuk en het Bijbelgenootschap werd spoedig verbroken.

Van der Tuuk was in dienst van het Genootschap getreden en had als zoodanig enkele gedeelten van den bijbel, zooals de boeken Genesis en Exodus en het Evangelie van Lucas in het Toba-Bataksch vertaald, alsook eenige Tobasche en Mandailingsche leesboeken vervaardigd. Hij verloor geheel en al zijn vroeger geloof en hield zich niet meer met Bijbelvertaling bezig, maar met streng-wetenschappelijk onderzoek van taalbronnen. In 1873 trad hij in dienst van het Gouvernement als ambtenaar ter beoefening van Inlandsche talen en sedert werkte hij tot zijn dood in 1894 aan het Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek. De op zich zelf merkwaardige geschiedenis van dit woordenboek en van Van der Tuuk's verblijf op Bali valt verder buiten het onderwerp van dit opstel. Hij was en bleef in de eerste plaats taalgeleerde en bemoeide zich zeer weinig met den godsdienst der Baliërs.

De Utrechtsche Zendingsvereeniging begon haar werk op Bali met de uitzending van Mr. W. van der Jagt als „Agent ter voorbereiding

[1]) C. P. Tiele. De Hindoesche godsdiensten in den Oost-Indischen Archipel. *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 106e jaarg. 1866, I Dec. bl. 819—846.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

der Christelijke Zending op Bali". Het besluit hiertoe was genomen in 1863; op 8 Augustus 1864 kwam Van der Jagt te Batavia en op 26 October d. a. v. te Pabean-Boeleleng aan met een contract van vier jaar.

De Vereeniging besloot het naar hare meening zoo veelbelovende zendingsveld met kracht te ontginnen en wees in Februari 1864 drie jonge zendelingen voor Bali aan, n.l. J. de Vroom, R. van Eck en A. de Bode; de laatste werd echter later voor Halmaheira bestemd.

De heer Van der Jagt werd te Singaradja goed ontvangen en kreeg van den vorst van Boeleleng een terrein cadeau voor bouw van eene woning, een kerk en eene school, zeer dicht bij de in aanbouw zijnde woning voor den Assistent-Resident. (De controleur sedert 1855 en de Assistent-Resident sedert 1861 te Singaradja gevestigd, hadden tot dat jaar in de poeri gewoond).

Veel is er van gedachten gewisseld over de vraag of het beter zou zijn, dat de zendelingen zich in het binnenland, alleen te midden van Baliërs, zouden vestigen, dan wel te Singaradja, als het ware onder de vleugelen van het Bestuur en onder eene meer gemengde bevolking. Besloten werd te Singaradja te beginnen en later aan het binnenland te denken.

Na twee jaren te Singaradja vertoefd te hebben, keerde de heer Van der Jagt wegens ziekte naar Nederland terug. Hij heeft zich van de Bali-zending daarna niets meer aangetrokken.

De drie zendelingen kwamen in Januari 1865 op Java aan en bleven nog anderhalf jaar te Soerabaja om zich te oefenen in het spreken van het Maleisch.

De heer Van Eck kwam in Mei 1866 te Singaradja, kort vóór het vertrek van Mr. Van der Jagt; in November van hetzelfde jaar werd ook hij ernstig ziek en keerde naar Nederland terug, waar hij in Juni 1867 aankwam. Eerst in December 1868 kwam Van Eck in Boeleleng terug. Midden 1875 moest Van Eck weer wegens voortdurende ongesteldheid naar Nederland terugkeeren, waar hij in September 1875 arriveerde. Twee jaar later werd hij, inmiddels leeraar in het Maleisch en de Land- en Volkenkunde aan de Koninklijke Militaire Academie geworden, eervol uit den dienst der Utrechtsche Zendingsvereeniging ontslagen. Hij heeft dus in het geheel 7 jaar te Singaradja gewerkt en overleed in 1901.

Zendeling De Vroom was in November 1866, juist vóór Van Eck's eerste verlof, op Bali aangekomen. Tot zijn dood in 1881 toe, dus bijna 15 jaar lang, heeft De Vroom op Bali gewerkt.

De Berichten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging verhalen uitvoerig de bijzonderheden van dit zendingsterrein. In het begin waren de berichten van Van Eck en De Vroom hoopvol gestemd. Zij hadden blijkbaar nog al eens bezoek van nieuwsgierige Baliërs van eenige

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

ontwikkeling en hielden met hen gesprekken over godsdienstige zaken. Van die gesprekken en van de hoopvolle verwachtingen, daarop gebaseerd, wordt getrouw verslag gedaan.

De Vroom opende in Sept. '67 een schooltje met 5 leerlingen. Van dit schooltje vinden wij nog enkele malen gewag gemaakt. Het grootste aantal leerlingen schijnt ± 30 te hebben bedragen. Onder deze waren echter slechts enkele Balineesjes; de meeste leerlingen waren van Chineeschen en Javaanschen landaard.

In 1874 werd de Gouvernementsschool te Boeleleng geopend.

Telkens keert in de Berichten weer de voorstelling terug dat de „wildwassende godsdienst" der Baliërs heeft uitgediend, kracht- en levenloos is geworden en dat het Christendom op Bali een zeer veel belovend arbeidsveld zal vinden, mits men den Islam vóór zij, die anders Bali zal vermeesteren.

In de eerste jaren der Zending wordt Bali, in navolging van het journaal van De Houtman's eerste reis naar Indië, toen de schepelingen op Bali eene goede ontvangst genoten en weer op hun verhaal kwam, soms „Jong Holland" genoemd om in dezen naam de gunstige verwachtingen, van de bewoners gekoesterd, te symboliseeren.

De zendelingen hielden zich ook bezig met geneeskundige hulp en zeer velen maakten daarvan gebruik. Vooral De Vroom had een grooten naam als geneeskundige; Van Eck gold meer als taalkundige.

Veel hoop hadden de zendelingen op de bekeering van een Brahmaan, Ida Poetoe Sidemen, en diens Soedra-vrouw. Toen het echter op doopen zou aankomen trokken beiden zich terug en verdwenen van het tooneel.

Een derde leerling, de Wèsja Goesti Wajan Karangasem, wenschte echter te worden gedoopt. De doop had met groote plechtigheid plaats op 1sten Paaschdag 1873 door Van Eck, in bijzijn van den Assistent-Resident, den heer De Vroom en de andere leerlingen.

Bij dezen Goesti Wajan Karangasem moeten wij even stilstaan, omdat hij de eenige bekeerling is gebleven gedurende den zeventienjarigen zendingsarbeid op Bali en omdat hij de aanstichter is geweest van den opzienbarenden moord, in 1881 op De Vroom gepleegd.

Van Eck noemt hem: „Een Goesti uit een naburig rijk [Karangasem], een hoogst eenvoudig jongmensch, ± 25 jaar oud; iemand die uw hart inneemt, zoodra gij met hem kennis maakt."

Aan zijne oprechtheid schijnt De Vroom tot den dag van zijn dood niet te hebben getwijfeld.

Dr. Julius Jacobs van Banjoewangi maakte in Augustus 1881, twee maanden na den moord, een dienstreis over Bali met den Resident van Banjoewangi. Naar aanleiding van die reis schreef hij een boek „Eenigen tijd onder de Baliërs". Daarin spreekt hij ook (pag. 205—215) over de zending op Bali. Eerst noemt hij G. Wajan Karangasem

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

„een hoogst onbeduidende Baliër"; verderop: „de stupiditeit in menschelijke grootte; een hoofd, dat het vermoeden wettigt, dat er nooit een idée in geboren werd; eene dierlijke, cynische uitdrukking, indien er van uitdrukking nog sprake kan zijn."

Dr. Jacobs „slaat nog al eens door" en wordt door heftige anti-zendingsgevoelens beheerscht; bezinning en objectiviteit begeven hem geheel, zoodra hij over de zending en over den zendeling Van Eck spreekt. De Baliër, die zich liet bekeeren, moest in zijn oog wel een minderwaardig persoon zijn. Zoowel van Van Eck's karakterteekening als van Jacob's schildering iets afnemend is er reden om aan te nemen, dat G. Wajan Karangasem zich had doen kennen als eene onbeduidende en weinig intelligente persoonlijkheid.

Later, vooral na Van Eck's vertrek in 1875, wordt de toon van de berichten der zendelingen aan hun bestuur te Utrecht meer en meer pessimistisch. De Vroom klaagt in begin 1877, dat het hoe langer hoe moeielijker wordt aanraking met de Baliërs te krijgen.

Opmerkelijk is het, dat hij deze moeielijkheid voór een groot deel toeschrijft aan de groote welvaart, die in Boeleleng is gaan heerschen, in tegenstelling met het overige Bali, door de invoering van ons bestuur. Het geld stroomt het land binnen; zeer veel Baliërs uit de onafhankelijke rijkjes vestigen zich in Boeleleng; de zucht naar feestvieren en opiumschuiven wordt bot gevierd en steeds minder worden de menschen toegankelijk voor het woord van den zendeling.

Het jaarverslag over 1877 is ten opzichte van Bali somber gestemd. Bijna drie jaar lang werkte De Vroom alleen. In April 1877 komt een jong zendeling, N. Wiggelendam, hem bijstaan, met de bedoeling, dat deze later zich meer in het binnenland zou vestigen. Drie en een half jaar later kwam deze vestiging tot stand; op 29 October 1880 vestigde Wiggelendam zich te Panindjoan, ten Zuiden van het in de 2de en 3de Balische expeditie berucht geworden Djagaraga, en langs den grooten weg gemeten op ongeveer 12 paal van de hoofdplaats gelegen.

De zendingspost te Panindjoan heeft slechts een zeer kort bestaan gehad. Het Jaarverslag over 1880, uitgebracht op den Zendingsdag der U. Z. V. in April 1881, zegt: „Wat Bali betreft, daar is de toestand eenigszins verbeterd. De nieuwe post te Djagaraga is door broeder Wiggelendam betrokken." Deze was bij het uitbrengen van dit verslag echter reeds niet meer te Panindjoan. De Regeering had hem het langer verblijf op die post ontzegd, omdat hij er moeielijkheden had met de bevolking. Hij zou zelfs een Padanda (priester) hebben geschopt. Wat er precies gebeurd is, is niet publiek geworden. Men kan wel aannemen, dat Wiggelendam onder eene jegens hem stug gestemde bevolking zich niet geduldig en tactvol heeft gedragen en dat daarom de Assistent-Resident van Boeleleng niet langer de verantwoordelijkheid voor zijn verblijf aldaar wilde dragen Eerst in het Jaarverslag

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

over 1881, uitgebracht in April 1882, dus een jaar later, wordt in de *Berichten der U. Z. V.* deze gebeurtenis medegedeeld in deze woorden: „Had Br. Wiggelendam zich sedert 22 October 1880 te Panindjoan gevestigd en aldaar met ingenomenheid zijn arbeid begonnen, slechts kort mocht zijn verblijf er duren. In onaangenaamheden met de regeering gewikkeld werd hem spoedig het verblijf aldaar ontzegd en moest hij naar Singaradja terugkeeren".

Thans zijn wij genaderd tot het verhaal van het bloedige drama, dat op eenmaal alle hoop der zendingsvrienden op de wreedste wijze den bodem insloeg, dat jaren lang gekoesterde illusies verscheurde en een einde maakte aan alle zending op Bali. Uit de later bekend geworden feiten kan het verhaal aldus worden geconstrueerd.

Kort na de doopplechtigheid was G. Wajan Karangasem van Singaradja vertrokken. Van Eck had moeite gedaan om hem aan een bestaan te helpen, eerst een klappertuin voor hem gepacht en hem, toen deze door den eigenaar werd teruggenomen, eenig geld gegeven om koffie op te koopen in Mengwi. Zes jaar lang kwam hij daarna niet weer boven water: hij had gedurende dien tijd hoofdzakelijk vertoefd te Grana in Mengwi en zich naar Balischen trant onder de bevelen van den poenggawa van Grana gesteld. Zijn hoofd zond hem in 1880 met een boodschap naar Boeleleng: daar ontmoette De Vroom hem op 6 Augustus op den weg en begon hem, wat vrij begrijpelijk is, dadelijk over de afgelegde belijdenis en over den doop te spreken. Bij dit wederzien deelde de Goesti o. a. mede, dat hij gehoord had, dat De Vroom, evenals Van Eck, naar Holland was vertrokken.

In den geest van G. Wajan moet zich o. i. het volgende hebben afgespeeld, wat tot verklaring van zijn moordplan kan strekken.

Zwak van karakter en van geest en met beperkte verstandelijke vermogens, was hij onder den invloed gekomen van Van Eck en De Vroom. Het was verder en verder gekomen, tot de opzienbarende doopplechtigheid toe. G. Wajan Karangasem zal wellicht zelve geschrokken zijn, dat het zoover gekomen was en dat hij nu a. h. w. zoo buiten zijne maatschappij zou komen te staan. Zijn vertrek van Singaradja was voor hem het begin, om de ontstane geestelijke malaise te overwinnen, en van terugkeer van het rustige evenwicht in zijn bekrompen geest. Ook zal de kleine schuld, die hij bij Van Eck had aangegaan, hem hebben bezwaard. Hij blijft zich a. h. w. schuil houden in Mengwi. Daar hoort hij na zes jaar, dat Van Eck en De Vroom beiden naar Holland zijn. Boeleleng is nu weer veilig voor hem. Onverwacht ontmoet hij De Vroom; deze brengt hem opeens weer terug in de vroegere sfeer van geestelijk onbehagen. Hij mist de kracht om zich aan dien invloed te onttrekken. Later ontmoet hij De Vroom weer eenige malen en meer en meer raakt zijn zwakke geest verward. Meer amoreel dan immoreel van aard, kiemt eindelijk

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

de gedachte in zijn geest: Als de zendeling maar dood was zou ik weer „senang" kunnen zijn als vroeger. De herinnering aan de van De Vroom ontvangen weldaden oefent op deze gedachte geen invloed uit en hij is te dom om alle consequentie's van een sluipmoord op den heer De Vroom te overzien. Het moordplan wordt hem tot een ideé fixe. Genoopt te logeeren ten huize van den heer De Vroom wendt hij zich tot diens bediende Oedin, een Bantammer, die zes jaar bij de familie had gediend. Voor 35 Spaansche matten vindt hij dezen eindelijk bereid zijn meester uit den weg te ruimen. Oedin schrikt ten slotte toch terug voor de uitvoering van de daad en weet door bedreiging met den dood en toezegging van eene belooning van 15 rijksdaalders zijn medebediende I Klana te bewegen het moordplan uit te voeren. Deze I Klana was sedert negen maanden tuinjongen bij De Vroom en hielp dezen tevens bij de dagelijksche behandeling van de zieken [1]).

I Klana, een Balièr, was afkomstig van Bandjar; het is niet geheel onmogelijk, dat bij hem een restant van fanatieke wrok tegen Europeanen was blijven zitten sedert 1868, toen eene strenge expeditie tegen het woelige district Bandjar had plaats gehad. Ook werd na den moord wel gedacht aan politieke drijfveeren en meenden sommigen aan opstoken en omkoopen van aanzienlijke Baliërs te moeten denken. Het is echter niet gebleken, dat een van deze aan het succesloze optreden der zending voldoende gewicht heeft gehecht om tot een opzienbarenden moord te motiveeren. Bovendien was De Vroom bij alle bevolkingsgroepen algemeen geacht en gezien en werd zijn werk als geneeskundige zeer gewaardeerd. Dit bleek duidelijk uit de algemeene deelneming, door de bevolking na den moord aan den dag gelegd. Het Koloniaal Verslag van 1882 schrijft de beweegredenen tot den moord op De Vroom ook meer aan persoonlijke dan aan politieke of godsdienstige invloeden toe.

Het is aandoenlijk te lezen, hoe De Vroom nog in blijden en hoopvollen toon schrijft over den eersteling uit het Balische volk, voor het Christendom gewonnen, terwijl deze reeds zijn moordplannen smeedt.

Een plan om den moord te volvoeren in April 1881 werd door een toeval verijdeld.

Op 8 Juni '81 had de moord plaats. Na eene wandeling met zijne echtgenoote was De Vroom nog even aangegaan bij den Assistent-Resident. Om half acht 's avonds huiswaarts keerend, werd hij op het erf van de Assistent-Residentswoning, op het pad naast het groote bloemperk, door I Klana tweemaal op het hoofd geslagen met een dikken knuppel, waarin eene spiraalvormige groeve was gesneden.

[1]) Zie ook Dr. Krause's psychologische verklaring van de aanleiding tot den moord in *Ned.-Indië, Oud en Nieuw*, 3e j., Juli 1918, p. 84 v.v.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

Bewusteloos zeeg hij ineen zonder een kreet te slaken. Des nachts te half 3 overleed hij op 40-jarigen leeftijd.

De bijzonderheden van den moord zijn uitvoerig verhaald door Wiggelendam in de Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging Dl. 22, 1881, p. 169—176.

I Klana, die na den moord verdwenen was, werd verdacht en gevat. Hij bekende en noemde zijn medeplichtige Oedin. Later bracht deze de medeplichtigheid van Goesti Wajan Karangasem aan den dag. De aanstichter van den moord werd spoedig in Mengwi opgelicht en gevankelijk naar Singaradja gevoerd.

Op 14 Maart 1882 werden de drie misdadigers tot den strop veroordeeld. Het Bestuur van de Utrechtsche Zendingsvereeniging, daarvan kennis gekregen hebbende, vroeg in Juni 1882 gratie voor de moordenaars. Bij Besluit van 29 Juli '82 werd dit verzoek afgewezen, onder mededeeling, dat op 17 Mei 1882 het fiat executie reeds was verleend en daarna het vonnis voltrokken.

De zendeling Wiggelendam had zijn ambtgenoot in diens laatste uren bijgestaan. Wij weten reeds hoe het kwam, dat deze weer te Singaradja woonde. Na den moord op De Vroom werd hem van Regeeringswege aangezegd Bali te verlaten met het oog op de spanning, die op Bali heerschte. Deze spanning was niet alleen het gevolg van den moord en van het gebeurde met Wiggelendam te Panindjoan, maar ook van dreigende politieke moeilijkheden. In Bandjar heerschte weer onrust als gevolg van een moord, door een Brahmaan aldaar gepleegd. De voorloopige Raad van Bestuur, in 1872 in het landschap Boeleleng ingesteld na de vervallenverklaring en verbanning van den laatsten radja Goesti Ktoet Djlantik, had getoond voor de bestuurstaak niet geschikt te zijn. De geheele Raad werd opgeheven, volledig direct bestuur ingevoerd en van de eilanden Bali en Lombok, die tot dat oogenblik een deel van Banjoewangi waren geweest, eene zelfstandige residentie gemaakt, terwijl de residentie Banjoewangi als afdeeling bij Basoeki werd gevoegd.

Wiggelendam kreeg van zijn bestuur den last naar Soerabaja te gaan in afwachting eener nadere beschikking. Deze kwam eerst twee jaren later; toen werd hij op voorstel van de broeders Ottolander voor een jaar als proef onder de oud Hindoe-Javaansche bevolking van het Tĕnggĕr-gebergte geplaatst. Deze proef had een negatieven uitslag. Later werd hij hulpprediker op het eilandje Kisser, waar hij in 1886 zijn Balisch kindermeisje doopte.

Volledigheidshalve zij hier nog vermeld dat de Baliërs en de afstammelingen van deze, die hun eiland hebben verlaten en voor goed uit het Balische leven zijn gerukt, voor een deel tot het Christendom zijn overgegaan. Dit betreft voornamelijk de politieke ballingen, de onttroonde vorsten en hunne familieleden, die niet zoo gemakkelijk in de omwonende

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

Mohammedaansche bevolking opgingen. Zoo doopte in 1916 de zendeling Van den Brug te Buitenzorg de in ballingschap levende familieleden van den laatsten vorst van Lombok. Dit bewijst echter volstrekt niet, dat de Christelijke Zending thans onder de Baliërs op Bali meer succes zou hebben dan voor een halve eeuw.

Aldus eindigde de Balische Zending in een moord en een ingrijpen der Regeering. De grondfout in Van Hoëvell's redeneering heeft zich droevig gewroken. Het Hindoeïsme is op Bali allerminst stervende. Nu volgens zijne voorspelling de Islam dan al wel het naar iets anders vragende gemoed van den Baliër zou moeten hebben ingenomen is ook van eene vervanging van het Hindoeïsme door den Islam bij de Baliërs niets te bespeuren, ondanks het aantal Mohammedanen op Bali is toegenomen door de immigratie van Javanen als landbouwers in Djembrana en door de algemeene invoering van ons bestuur, waardoor een groot aantal Inlandsche militairen en beambten van meestal Javaansche afkomst met hunne gezinnen op Bali zijn gekomen. Er zijn integendeel teekenen, die er op wijzen, dat als reactie tegen de toeneming van het aantal Mohammedanen de Hindoesche geest zich schrap zet tegen den Islam.

Ook de Zending heeft sedert betere methoden geleerd. Het is zoo begrijpelijk, zoo volkomen menschelijk, dat de mannen, die vol overtuiging het werk waren begonnen, zich zoo lang mogelijk vastklampten aan de hoop nog eens vruchten van hun levenswerk te zullen zien. Voor het gevoel ligt er een groote voldoening in de erkenning van het indirecte nut, dat hun streven heeft gehad voor de kennis van taal, land en volk van Bali. Van der Jagt en Wiggelendam hebben door hun kort verblijf aldaar op dit terrein weinig geleverd. De Vroom heeft verdienstelijk taalkundig werk geleverd, doch vooral Van Eck dient hier met eere te worden genoemd wegens de vele zeer belangrijke bijdragen, waarmede hij de kennis van Bali's taal, land en volk heeft verrijkt.

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA